#

تبديليءَ جا قرآني محرڪ

انسانيت جا بنيادي اخلاق

انسان جي پنهنجي نفس سان هميشه ڪشمڪش جاري رهي آهي. ڪڏهن هو پنهنجي نفس تي غالب ٿي ويندو آهي ڪڏهن نفس مٿس غالب ٿي ويندو آهي. ڪيترين صورتن ۾ ته اها ڇڪتاڻ سڄي زندگي جاري رهندي آهي ۽ انهيءَ حالت ۾ انسان دنيا مان رخصت ٿي ويندو آهي. انساني نفس کي فطري طور تي نيڪي ۽ بديءَ جا معيار سمجهايل يا الهام ڪيل آهن. جيئن فرمايو ويو آهي:

وَنَفْسٍ وَّمَا سَوّٰهَا۔ فَاَلْهَمَهَا فُجُوْرَهَا وَتَقْوٰهَا۔ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰهَا۔ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰهَا. (الشمس 7-10)

۽ (قسم آهي) نفس جو جنهن نموني ان کي برابر جوڙيو اٿس پوءِ ان کي بدڪاري ۽ نيڪوڪاريءَ جي سمجهه ڏني اٿس. بيشڪ اهو مراد کي پهچي ويو جنهن نفس کي پاڪ ڪيو. ۽ بيشڪ اهو بي مراد ٿيو جنهن ان کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو.

قدرت جي پاران انهيءَ رهنمائي جي باوجود قرآن انساني نفس جي سڌاري لاءِ نيڪيءَ جي مظاهرن کي کولي کولي پيش ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي طرح قرآن انسانن جي تهذيب نفس جي لاءِ جن بنيادي خوبين جي نشاندهي ڪئي آهي حضرت امام شاهه ولي الله انهن کي چئن عنوانن هيٺ بيان ڪيو آهي. امام شاهه ولي الله فرمائين ٿا ته سيني شريعتن جو اصل مقصود ئي اهو آهي ته انسان ۾ اهي چار خصلتون پيدا ٿين. اهڙي طرح جيڪي شيون انهن چئن خصلتن جي خلاف ۽ انهن جو ضد آهن انهن جي نفي ڪئي وڃي. نبين سڳورن جي بعثت ۽ شريعتن جي تعليم انهيءَ لاءِ هئي ته انهن چئن خصلتن جي تلقين ڪن ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي رغبت ڏيارين. يا وري جن رسمن ۽ عملن جي ذريعي هي خصلتون پيدا ٿي سگهن ٿيون انهن کي ماڻهن ۾ رائج ڪن. اوهان آسماني مذهبن جي بنيادي تعليم جو مطالعو ڪري انهن جي انسان لاءِ هدايتن جو وچور ٺاهيو ته اوهان هي ڳالهه چٽي طرح محسوس ڪندا ته سيني شريعتن ۾ ماڻهن کي ترغيب ۽ هيرائڻ جو سڄو زور انهن چئن خصلتن جي پيدا ڪرڻ جي چوڌاري ڦري ٿو. اهڙي طرح جن شين کان ڊيڄاريو ويو آهي، اهي سڀ شيون هنن چئن خصلتن جو ضد آهن. انهن سيني شريعتن ۾ وري قرآن جو ڪمال هي آهي ته انساني تهذيب جي نهايت مٿاهين سطح تي باڪمال ۽ فعال، باڪردار ۽ مثالي ماڻهو پيدا ڪرڻ جا ڏس ڏئي ٿو ته جيئن اهي تيزيءَ سان بدلجندڙ دنيا ۾ انساني قافلي کي اڳتي وٺي هلڻ لاءِ مستعد هجن.

#

قرآن مجيد ۾ جن خصلتن کي "بر" يعني نيڪيءَ جو نالو ڏنو ويو آهي، اهي سڀ عمل اهڙا آهن جيڪي هي چار خصلتون پيدا ڪندا آهن. وري جيڪي عمل انهن چئن خصلتن تي ناڪاري اثر وجهندڙ هوندا آهن انهن ۾ پوڻ "اثم" يعني بدي آهي، اهي عمل جيڪي انسان کي هن زندگيءَ ڪانپوءِ جي زندگيءَ ۾ ڪم اچن ۽ انهن جي نه هجڻ جي ڪري انسان خساري جو شڪار ٿيندو يعني اعليٰ اخلاق، هي ساڳيون چار خصلتون آهن.

شاهه صاحب جن فرمائن ٿا ته جنهن شخص هنن چئن خصلتن جي اصل حقيقت کي پنهنجي ذوق ۽ وجدان سان چاٽي ورتو ۽ انهن هن راز کي به ماڻي ورتو ته هر زماني ۾ هر قوم ۾ جيڪي به شريعتون بڻيون، انهن شريعتن جا پيش ڪيل حڪم ۽ عمل ڪهڙي طرح انهن چئن خصلتن تائين پهتا ۽ ڪيئن اهي حڪم انهن خصلتن جي تڪميل لاءِ ذريعا ۽ واسطو بڻيا. مطلب ته جنهن شخص انهيءَ راز کي معلوم ڪري ورتو، اهو صحيح معنيٰ ۾ "فقيهه في الدين" ۽ "راسخ في العلم" آهي. اهو شخص جنهن شريعت جي ظاهري علمن ۾ انهن خصلتن جو راز ڳولهي ورتو ۽ انهن جي رنگ ۾ رنگجي ويو ۽ ان پنهنجي ذات جي اصل جوهر ۾ انهن خصلتن جو اثر جذب ڪري ورتو ته ان جو شمار "محسنين" ۾ ٿيندو.

انهن چئن خصلتن مان پهرين خصلت پاڪيزگي يا "طهارت" آهي. امام شاهه ولي الله وٽ طهارت مان مراد رڳو وضو ۽ غسل ڪونهي. بلڪ طهارت مان مقصود وضو ۽ غسل جو اهو روح به آهي جنهن سان انسان کي روشني ۽ بصيرت حاصل ٿيندي آهي. امام شاهه ولي الله جي مطابق هر سليم فطرت جي ماڻهوءَ ۾ هيءَ خصلت سمايل هوندي آهي ۽ ان ۾ فطري طور تي اهڙو ميلان هوندو آهي ته جيئن هو غلاظتن ۽ واهيات گيرين کان بچيل هجي. اهڙي انسان جي چرپر ۽ اٿي ويٺي مان اندازو لڳايو ويندو آهي ته سندس فطرت سلامت آهي ۽ بحيثيت انسان جي منجهس اهو مادو ۽ استعداد موجود آهي جيڪو انسانيت جي فطري تقاضن ۽ ماڻهپي جي طريقن کي قبول ڪري سگهي ٿو.

طهارت جو ضد پليتي آهي ۽ ان مان مراد به پليتيءَ جي اها معنوي صورت آهي جيڪا ماڻهپي جي دشمن آهي. انسان جي اندر جڏهن پليتيءَ جي اوندهه گهر ڪري ويهندي آهي ته ان جي اندر ۾ شيطاني وسوسا پيدا ٿيندا آهن. اهي وسوسا ڪيس عام زندگي ۾ سوچن جي انتشار ۾ وڪوڙي ڇڏيندا آهن. پوءِ هو جيئن سوچيندو رهندو آهي تيئن اهڙا ئي شيطاني خواب به ڏسڻ شروع ڪندو آهي ۽ سندس دل جي مٿان ڪارا تهه چڙهڻ شروع ٿيندا آهن. تان جو ماڻهپو موڪلائيندو ويندو آهي ۽ ڪريل ۽ خسيس حرڪتن جو صادر ٿيڻ ان لاءِ معمول جي ڳالهه بڻجي ويندي آهي. انهيءَ ڪري پاڪيزگي حاصل ڪرڻ جي لاءِ قرآن مجيد جي جابجا ترغيب ۽ احڪامات موجود آهن جنهن کي هيٺين شعبن جي تفصيل ۾ چاٽي سگهجي ٿو:

1- انسان جي پنهنجي ذات يا وجود جي داخلي ۽ خارجي طهارت يا پاڪيزگي.

2- معاشرتي زندگيءَ ۾ نڪاح ۽ شاديءَ جي ذريعي پنهنجي شخصيت جي پاڪيزگي

#

3- ڪاروباري زندگيءَ ۾ ايمانداري ۽ سچائي جي ذريعي پنهنجي ماڻهپي جي ارتقا

4- اجتماعي زندگيءَ ۾ انسانن جي گڏيل مقصدن جي لاءِ جهد ۽ جاکوڙ جي عملي ڪردار ذريعي شخصيت جي ارتقا ذريعي ملئہ اعليٰ سان اتصال.

امام شاهہ ولي الله جي مطابق ملئہ اعليٰ روحن جي پارليامينٽ آهي جنهن کي ڪل ڪائنات جي دماغ جي حيثيت حاصل آهي. ملئہ اعليٰ وارن جي خاصيت هي آهي تہ اهي حيوانيت جي سيني گندگين کان پاڪ زندگيءَ جو لطف ماڻي خدا جي قربتن جا حقدار بڻجي چڪا آهن، انڪري جن ماڻهن جو ملئہ اعليٰ سان اتصال ٿئي ٿو تن کي پنهنجي ڪمن مان ساڳيو خدا جي قربتن وارو سرور ۽ راحت ملي ٿي. اهو اهڙو مقام آهي جيڪو انسانن کي پنهنجي نيڪوڪاري فضيلتپڻي ۽ خدا کي پسنديده عملي زندگيءَ جي عيوض پنهنجي پالڻهار جي پاران عطا ٿيندو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف اطمينان ۽ مسرت جي زندگي سندن ملڪو بڻجي ويندي آهي ۽ ٻئي طرف سماج ۾ انهن جو شخصي سياءُ مانائتو ۽ محترم ليکجڻ ۾ ايندو آهي.

طهارت کانپوءِ انسانيت جي ٻي خصلت عجز ۽ نوڙت آهي. تڪبر ۽ وڏائي ان جو ضد آهي ۽ ان جو مذموم هئڻ عالم آشڪار آهي. شيطان جي سڄي بڇڙائي جو محور انجو تڪبر ۽ وڏائي هئي، جنهن جي بنياد تي هو هميشه جي لاءِ لعنتي بڻيو. انسانن مان جيڪڏهن ڪو انهيءَ خصلت کي اپنائيندو تہ اهو بہ الله وٽ، ان جي ملائڪن وٽ ۽ سمورن انسانن وٽ لعنتي بڻبو.

قرآن مجيد ۾ فرمايو ويو آهي: وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِيْنَ. (الحج 34) عاجزي ڪندڙن کي بشارت ڏي. قرآن جي روءِ سان سربلندي ۽ ڪاميابي عاجزي ڪندڙن کي ئي نصيب ٿيندي آهي. چاڪاڻ تہ اڳرائي، سرڪشي وڙهڻ جي عادت انسانن جي وحدت ۾ رڪاوٽ آهن انهيءَ ڪري انهيءَ خوبيءَ کانسواءِ خيرخواهي همدردي ۽ وحدت انسانيت پيدا نہ ٿي سگهندي ۽ انسانيت اڪمليت ۽ ڪامليت جي طرف وڌي نہ سگهندي. "جيڪا شيءِ جيتري گهرائي سان خطرناڪ آهي ان کان بچڻ جو زور بہ ان شدت سان ڏنل آهي." هڪ حديث قدي ۾ آيل آهي:

العز ازاری والکبریاء ردائی فمن نیازعنی فی واحد منهما فقد عنبته (مسلم)

"عزت ۽ جلال منهنجو سندرو آهي ۽ وڏائي ۽ ڪبريائي منهنجي قميص آهي. جيڪو بہ انهن ٻنهي کي پنهنجي لاءِ اوڍيندو مان ڪيس عذاب ۾ وجهي ڇڏيندس."

عجز ۽ نوڙت کي ڏيکارڻ جهڙا يا جهڪڻ ۽ خوشامد ڪرڻ جهڙا وڙ ڪونهن، پر انسان جي پاران ان جو سڀ کان حقيقي اظهار پنهنجي خلقڻهار ۽ پالڻهار جي حضور ۾ ان جي عظمت ۽ ڪبريائيءَ آڏو عجز ۽ نوڙت ڪرڻ جي ڪيفيت آهي. الله تعاليٰ جي ڪائنات ۾ الله جي نرالي جوڙ ۽ ان جي ڪبريائي سليم فطرت جي ماڻهن لاءِ حيرت جو سامان هوندي آهي، اهڙي طرح زندگيءَ جي پل پل ۾ پنهنجي خالق ۽ مالڪ جي عطائن ۽ مهربانين جا لکين لقاءَ ڏسي ۽ پسي حيرت زده ٿي ٻانهو پنهنجي مالڪ جي حضور ۾ هميشه عجز ۽

#

نياز جي ڪيفيت ۾ رهندو آهي. جڏهن وري ٻانهو انڪار ۽ ناشڪريءَ جي نتيجي ۾ الله جي جلال ۽ ڪبريائي جا اهي لقاءَ پسندو آهي جيڪي خدا جي قانونن جي گرفت ذريعي پنهنجا رنگ ڏيکاريندو آهي ته پوءِ ان جي مٿان حيرت ۽ دهشت جي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي ۽ ان وقت به ٻانهي جو عجز ۽ نياز کيس الله جي عظمت ۽ ڪبريائيءَ جو غلام بڻائي رکندو آهي.

عجز ۽ نوڙت جي انهيءَ ڪيفيت سان مومن ٻانهو جيئن پنهنجي روزمره جي زندگي ۾ پاڻ کي عجز ۽ نوڙت جو سراپا بڻائي ڇڏيندو آهي تيئن هو الله جي مخلوق سان پنهنجي تعلقات ۾ ڪنهن به مرحلي تي عجز ۽ نوڙت کي هٿان وڃڻ نه ڏيندو آهي. هُن جي انسانن سان رويي ۾ هي يقين هميشه ڪارفرما هوندو آهي ته ماڻهو الله جا ٻاتي آهن (الخلق عيال الله) انهيءَ ڪري اهي احترام ۽ عزت ۽ حقن جي ادائگي لهڻن ٿا. انهيءَ ڪري آڪڙ، بخيلي ۽ حق تلفيءَ جي رويي کي هو الله جي ناراضگيءَ جو ڪارڻ سمجهندو آهي.

جڏهن انسان جي هن ڪيفيت سان رنگجڻ جي نتيجي ۾ ملئہ اعليٰ سان سندس اتصال ٿيندو آهي ته پوءِ ان جي شخصيت جي مٿان علم ۽ معارف جي پالوٽ ٿيندي آهي، جيڪي علمن جي اصل سرچشمي تجليات الاهي جو اولڙو هونديون آهن. انهيءَ ڪري عجز ۽ نوڙت جي ضد ڪيفيت تڪبر ۽ آڪڙ جي حاملين وٽ علم ۽ معارف کان محرومي انهن جي بدبختي بڻيل هوندي آهي.

انسانيت جو ٽيون بنيادي اخلاق سخاوت آهي. امام شاهه ولي الله ان جي لاءِ سماحت جو لفظ استعمال ڪيو آهي جنهن جي معنيٰ ۾ ٻاجهه، سخاوت، رواداري ۽ فياضي سڀ شامل آهن. هن خصلت جو مالڪ هن دنيا ۾ پنهنجي ذات کي، پنهنجي مرتبي کي ۽ پنهنجي تصرف ۾ آيل شين جو مختار ۽ مالڪ هرگز نه سمجهندو آهي. بلڪ انهن سڀني جو پاڻ کي امين سمجهندو آهي. جيئن قرآن شريف ۾ آهي ته:

اِنَّ اللہَ اشۡتَرٰی مِنَ الۡمُؤۡمِنِیۡنَ اَنۡفُسَہُمۡ وَ اَمۡوَالَہُمۡ بِاَنَّ لَہُمُ الۡجَنَّۃَ۔(التوبه 111)

“بيشڪ الله تعاليٰ مومنن سان انهن جي جانين ۽ مالن جو سودو ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي بدلي ۾ کين جنت عطا ڪندو.”

الله سان سودو ٿي وڃڻ کانپوءِ مومنن جي جان ۽ مال انهن وٽ صرف امانت آهي جيڪا حقدارن تائين پهچڻي آهي. اها امانت انسان جي ڪاميابيءَ جي آزمائش آهي. انهيءَ ڪري سڌريل فطرت ۽ ماڻهپي واري ماڻهوءَ کي اها امانت پنهنجي حقدارن تائين پهچائڻ جي هميشه اون هوندي اٿس. پنهنجي ذات مان ٻاجهه ۽ رواداريءَ جا وڙڪري خلق کي فائدو رسائيندو، پنهنجي مرتبي ۽ مال جي قربانيءَ سان سخا ۽ فياضيءَ جا واهڙ وهائيندو آهي. نه صرف پاڻ پر پنهنجي گهر وارن ۽ اولاد کي به انهيءَ رستي جو پانڌيڙو بڻائيندو آهي. هي ملڪو پيدا ٿيڻ لاءِ ضروري آهي ته ضدِ سخاوت جيڪي حيوانيت جون خاصيتون آهن، ماڻهو تنهن کان بچڻ جو سعيو ڪري. شهواني خواهش ۽ ڪاڌي پيتي جي هٻچ کان بچي. ڪم چوري ۽ تن آسانيءَ جي

#

خواهشن جو شڪار نہ ٿئي. انتقام جي خواهش کان مغلوب نہ ٿئي. حرص جي خواهشن کان پاڻ بچائي. ۽ انهن ڪمن لاءِ شريعت جيڪي حدون مقرر ڪيون آهن انهن جو لحاظ رکي.

جنهن شخص جي زندگيءَ ۾ سخاوت جو هي اخلاق پختو بڻجي وڃي ٿو، ان جي هن دنيا جي زندگي بہ اطمينان ۽ سلامتي واري بڻجي پوي ٿي ۽ موت جي وقت بہ هو اهڙو سلڇڻو ۽ پاڪباز بڻجي الله تعالىٰ جي حضور ۾ پهچندو آهي جيئن سون بٺيءَ مان پچي ڪندن بڻجي نڪرندو آهي. امام شاهہ ولي الله جي مطابق انسان جو قبر جي عذاب مان بچي نڪرڻ بہ انهيءَ سخاوت جي خصلت تي آڌاريل آهي.

انهن چئن خصلتن مان آخري خصلت عدالت جي آهي. عدالت جا ڪيترائي شعبا آهن، جن جو انسان جي خارجي زندگيءَ سان تعلق آهي. انهن مان هڪ شعبو ادب/ فضيلت جو آهي. هڪ ماڻهو پنهنجي چرپر ۽ اٿ ويهہ تي لڳاتار نظر رکي ٿو ۽ ان ڏس ۾ جيڪا بهترين وضع ٿي سگهي ٿي سا اختيار ڪري ٿو ۽ ان جي مٿان هلي ٿو. ڪيس جيڪو بہ معاملو پيش اچي ٿو ان ۾ مناسب رويو اختيار ڪري ٿو. اهڙي طبعي ميلان ڪي جڏهن هو پنهنجي عادت بہ بڻائي ڇڏي ٿو تہ ان کي ادب چوندا آهن. اهڙي طرح انسان جي پنهنجي ڪمن جي سار سنڀال، ڏيتي ليتي ۽ خرچ ڪپاڙي ۽ اهڙي قسم جي ٻين معاملن ۾ عدالت جي ريت تي هلڻ کي ڪفايت چوندا آهن. گهر کي چڱيءَ ريت عدالت سان هلائڻ حريت آهي. رشتن کي عدالت سان نڀائڻ حسن معاشرت آهي. شهرن ۽ لشڪرن جي سهڻي انتظام ڪاري ڪرڻ سياست آهي. مطلب تہ هي سڀ خصلتون عدالت جا شعبا آهن ۽ انهن سڀني جو اصل هڪ ۽ صرف هڪ آهي تہ انسان پنهنجي وجود ۽ شخصيت جي اظهار سان پنهنجي فطرت جي تقاضائن مطابق عدل ڀريو طريقو ۽ نظم اختيار ڪرڻ ڪانپوءِ ان تي دائميت بہ ڏيکاري.

جن ماڻهن ۾ عدالت جي خصلت ڀريل هجي تن کي ملۂ اعلىٰ سان گهاٽي ويجهڙائي ۽ مناسبت پيدا ٿي پوندي آهي. ۽ کين دنيا ۾ بہ ذهني آسودگيون ۽ ڪشادگيون پيدا ٿي پونديون آهن. انهن ۾ جيترو وڌيڪ عدالت جو استعداد هوندو، اوترو وڌيڪ کين انساني سڌاري جي مقصدن لاءِ منتخب ڪيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري جيڪو شخص ڏسي تہ عام زندگيءَ ۾ ذهني آسودگين کان محروم آهي يا ڪيس انساني فلاح جي ڪمن ۾ سرگرم ٿيڻ جي توفيق نہ ٿي ملي تہ هو پنهنجي ان محروميءَ تي ملامت وارو ٿئي ۽ ان کان بچڻ جي لاءِ عدل جا طريقا اختيار ڪري. قرآن مجيد ۾ فرمايو ويو آهي تہ "اِعۡدِلُوۡا هُوَ اَقۡرَبُ لِلتقوىٰ" عدل وارا ٿيو جو اهو عمل تقوىٰ جي نسورو ويجهو آهي.

جنهن ماڻهوءَ انسانيت جي چئن بنيادي اخلاقن کي پنهنجو وطيرو بڻائي ورتو اهو "بر"، "تقوىٰ"، "تزڪيي" ۽ "احسان" جي رستن تي پاڻ کي گامزن محسوس ڪندو. نتيجي ۾ هن دنيا جي ڀلاين ۽ حسناڪين سان گڏ آخرت جون ڀلايون ۽ حسناڪيون بہ سندس مقدر بڻجي وينديون.

#

قرآن انساني سعادتن جي تفصيل ۾ ڪن بہ مخصوص مذهبي رسمن يا طور طريقن اپنائڻ بجاءِ ايمان ۽ عمل جي هڪ اهڙي چرخي جي صورت بيان ڪئي آهي جنهن جا ڏندا هڪ ٻئي سان جڙيل ۽ هڪ ٻئي کي ڌڪي اڳتي وڌائيندڙ هوندا آهن. ايمان ۽ عمل جا اهي مظاهر نهايت چٽائي سان بيان ڪري قرآن مذهبن جي مخصوص رسمن طور طريقن واري تاثر کي يڪسر ختم ڪري ڇڏيو آهي:

لَيۡسَ الۡبِرَّ اَنۡ تُوَلُّوۡا وُجُوۡهَكُمۡ قِبَلَ الۡمَشۡرِقِ وَالۡمَغۡرِبِ وَلٰكِنَّ الۡبِرَّ مَنۡ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالۡيَوۡمِ الۡاٰخِرِ وَالۡمَلٰٓٮِٕكَةِ وَالۡكِتٰبِ وَالنَّبِيّٖنَ‌ۚ وَاٰتَى الۡمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِى الۡقُرۡبٰى وَالۡيَتٰمٰى وَالۡمَسٰكِيۡنَ وَابۡنَ السَّبِيۡلِۙ وَالسَّآٮِٕلِيۡنَ وَفِى الرِّقَابِ‌ۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّکٰوةَ‌ ۚ وَالۡمُوۡفُوۡنَ بِعَهۡدِهِمۡ اِذَا عٰهَدُوۡا‌ ۚ وَالصّٰبِرِيۡنَ فِى الۡبَاۡسَآءِ والضَّرَّآءِ وَحِيۡنَ الۡبَاۡسِ‌ؕ اُولٰٓٮِٕكَ الَّذِيۡنَ صَدَقُوۡا ‌ؕ وَاُولٰٓٮِٕكَ هُمُ الۡمُتَّقُوۡنَ(البقره 177)

”نيڪي اها ناهي تہ اوهان پنهنجا منهن مشرق جي طرف ڪريو ٿا يا مغرب جي طرف.“ بلڪ نيڪي هي آهي تہ ماڻهو الله کي، آخرت ۽ ملائڪن کي، الله جي نازل ڪيل ڪتاب کي ۽ ان جي پيغمبرن کي دل سان مڃي ۽ الله جي محبت ۾ پنهنجي دلپسند مال رشتيدارن ۽ يتيمن تي، مسڪينن ۽ مسافرن تي، گھرجائن کي غلامن جي رهائيءَ تي خرچ ڪري. نماز قائم ڪري، زڪواة ڏئي، ۽ نيڪ آهن اهي ماڻهو جڏهن عهد ڪن، وفا ڪن ۽ تنگي توڙي مصيبت جي وقت صبر ڪن. اهي ئي سچار ۽ متقي ماڻهو آهن.“

مٿئين آيت ۾ ايمان سان گڏ عمل جي زندگيءَ لاءِ هڪ اهڙي گائيڊ لائين چٽي ڪري ٻڌائي وئي آهي، جنهن تي هلي انسان جي لاءِ سچائي ۽ تقويٰ جو حصول يقيني بڻجي پوي ٿو.

ايمان ۽ عمل جا هي مظاهرا انساني سعادتن جي معراج آهن. قرآن پنهنجي مجيندڙن کان الله تعاليٰ جي عبديت انجي تقديس ۽ شڪر جي تقاضا ڪري ٿو. پاڪيزگي انسان ۾ عبديت جي مقام کي سگهارو ڪري ٿي. نوڙت الله جي ڪبريائي ۽ تقديس جون حقيقتون پسائي ٿي. سخاوت الله جي شڪر جا موقعا عطا ڪري ٿي ۽ عدالت وري انسانن جي حوالي سان الله جي رضا ۽ محبوبيت ماڻڻ جو ذريعو بڻجي ٿي. جيڪڏهن انسان ۾ هي چار اخلاق موجود ناهن تہ پوءِ وٽس سڀ ڪجھ موجود آهي پر الله تعاليٰ جي عبديت، تقديس، شڪر ۽ ان جي رضا حاصل ڪونهي.

اجتماعي اخلاقن تي معاشيات جو اثر

دنيا جي سماجي مفڪرن جو گهڻو ڪري هي رايو آهي تہ بلند ۽ مٿانهين اخلاقي نظرين جي ذريعي ماڻهن جا انفرادي اخلاق بلند ڪري سگهجن ٿا، جنهن سان اجتماع کي فائدو رسي سگهي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو اهڙا مفڪر اجتماعيات کي اخلاقيات جي ماتحت رکڻ جي طريقن ۽ ڪوشش کي همٿائيندا رهيا آهن. پر ان جي ابتڙ امام شاهہ ولي الله جو نظريو هي آهي تہ بنيادي انساني اخلاقن تي تہ فرد جي سگھہ ۽ پهچ

#

آهي، پر اجتماعي اخلاق جيڪي معاشري ۾ تهذيب ۽ ڪلچر جي اجتماعي تشڪيل ڪن ٿا، ان تي اجتماعي معاشيات جو گهرو اثر پوي ٿو. انهيءَ ڪري اجتماعي يا قومي اخلاقن جي درستيءَ لاءِ ضروري آهي ته عدل ڀريو معاشي نظام قائم ڪيو وڃي. جيستائين اهڙو نظام قائم نٿو ٿئي اوهان اجتماعي قومي اخلاقن جي سڌاري جو مقصد حاصل نٿا ڪري سگهو.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته فرد جي به هڪ مستقل حيثيت آهي ۽ فردن جا اخلاقي سڌارا به سماج کي بهتر بنائڻ ۾ مددگار ٿين ٿا پر ڳالهه هي آهي ته وڏي اجتماعي ۽ قومي تبديليءَ ۾ رياست جو اقتصادي معاملن ڏانهن رويو هميشه بيحد اهم رهيو آهي. انساني تاريخ انهيءَ ڳالهه جي شاهد آهي ته جيڪڏهن رياست معاشي حالتن کي بهتر ڪري اڪثريت ماڻهن کي انهن جي بنيادي ضرورتن پوري ٿيڻ جو ماحول فراهم ڪيو آهي ته پوءِ انسانن ۾ اخلاقي سڌاري جا وسيع مقصد حاصل ٿيا آهن. قرآن مجيد انهيءَ ڪري ئي واضح لفظن ۾ چيو آهي ته:

اَلَّذِيْنَ اِنْ مَّكَّنّٰهُمْ فِى الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَ اٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَ اَمَرُوْا بِالْمَعْرُوْفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ۭ وَ لِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُوْرِ ۝ (الحج (41)

“انهن کي جيڪڏهن زمين ۾ طاقت ڏينداسون ته نماز قائم ڪندا ۽ زڪوات ڏيندا ۽ چڱي ڪم جو حڪم ڪندا ۽ بڇڙي ڪم کان روڪيندا ۽ سڀني ڪمن جي پڇاڙي الله جي اختيار ۾ آهي.”

امام شاهه ولي الله رحمة الله عليه جو چوڻ آهي ته انسان جي عملن جا محرڪ ٻه شيون هونديون آهن هڪ ماڻهوءَ جي دل ۾ پيدا ٿيندڙ نندا نندا خيال هوندا آهن جيڪي دلين ۾ گذرندا آهن. انهن خيالن پيدا ٿيڻ جو هڪ سبب ته انساني جبلت آهي ۽ ٻيو سبب انسانن جون بگڙيل معاشي حالتون آهن جيڪي انسان کي گهيراءُ ۾ آڻي ڇڏين ٿيون. شاهه صاحب جن فرمائين ٿا:

انما الاخلاق بالاحوال لابالعلوم (به ور بازغه 41)

اخلاق علمن جي ذريعي پيدا نٿا ٿين، پر انهن حالتن ۾ پيدا ٿيندا آهن جن ۾ انسان زندگي گهاريندو آهي.

هي ممڪن آهي ته ڪي ماڻهو ايترا بلند نظر ۽ پختي اخلاق وارا هجن جو معاشي بدحاليءَ کان متاثر نه ٿين، پر ماڻهن جي اخلاق تي معاشي بدحاليءَ جو اثر ضرور پوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو قرآن به انساني سڌاري فلاح جي لاءِ رياست جي ذميدارين ۾ معاشي نظام کي بهتر رکڻ کي ضروري قرار ڏنو آهي.